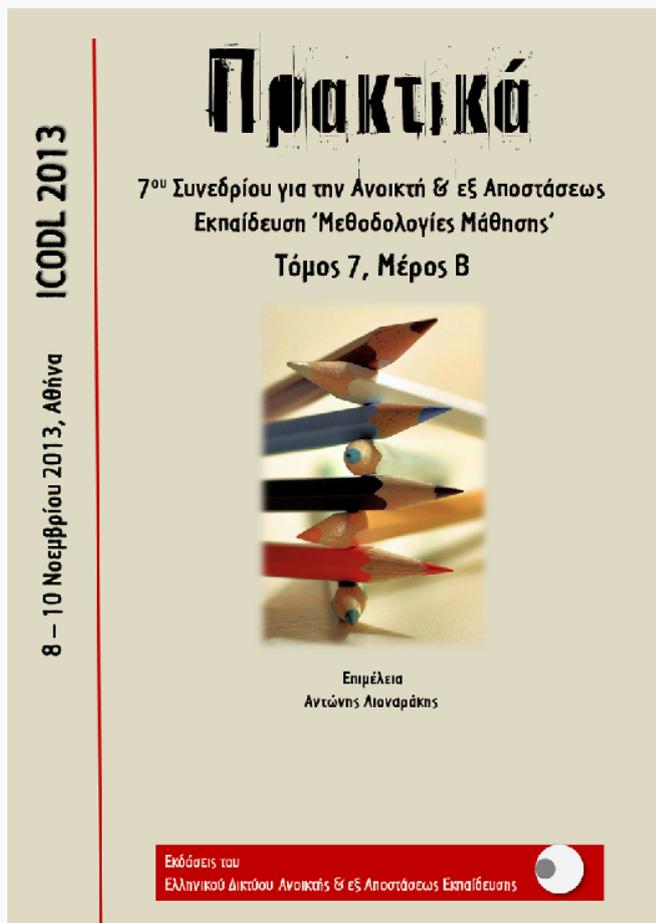

International Conference in Open and Distance Learning

Vol 7, No 7B (2013)

Μεθοδολογίες Μάθησης

Using method of art in adult education: A case study for teaching the impact of human activities on environmental protection

Δημήτριος Λιόβας, Σοφία Δέγγλερη

doi: [10.12681/icodl.641](https://doi.org/10.12681/icodl.641)

Η μέθοδος της χρήσης έργων τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων: Μια μελέτη περίπτωσης για τη διδασκαλία της επίδρασης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην προστασία του περιβάλλοντος

Using method of art in adult education: A case study for teaching the impact of human activities on environmental protection

<p>Δημήτριος Λιόβας Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Παν/μιο Θεσσαλίας Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης liovasjim@yahoo.gr</p>	<p>Σοφία Δέγγλερη Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης Παράρτημα Βόλου Καθηγήτρια Πληροφορικής sofiadeg@hotmail.gr</p>
---	---

Abstract

This paper involves the presentation of a good practice through a lesson plan for teaching the subject "Environmental protection" using the method of art. The teaching scenario was designed in the context of adult education aiming at the understanding of interactions between human and environment, the critical approach to the subject, the development of creative thinking and collaboration relations and the use of computers and internet. The teaching scenario includes 3 sections of 10 teaching hours for each one and the method of art is applied to the second section including six stages. To investigate the educational needs the techniques of interview, questionnaire and content analysis are used.

Keywords: *adult education, environmental protection, method of art, brainstorming*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά στην παρουσίαση μίας καλής πρακτικής μέσα από ένα σχέδιο μαθήματος για τη διδασκαλία του θέματος «Προστασία του περιβάλλοντος» αξιοποιώντας τη μέθοδο της Τέχνης. Το διδακτικό σενάριο σχεδιάστηκε στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων στοχεύοντας στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων ανθρώπου – περιβάλλοντος, στην κριτική προσέγγιση του θέματος, στην ανάπτυξη δημιουργικής σκέψης και σχέσεων συνεργασίας καθώς και στην αξιοποίηση του Η/Υ και του διαδικτύου. Περιλαμβάνει 3 ενότητες των 10 διδακτικών ωρών η κάθε μία και η μέθοδος της Τέχνης εφαρμόζεται στην δεύτερη ενότητα περιλαμβάνοντας έξι στάδια. Για τη διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών χρησιμοποιούνται οι τεχνικές της συνέντευξης, του ερωτηματολογίου και της ανάλυσης περιεχομένου.

Λέξεις-κλειδιά: *εκπαίδευση ενηλίκων, προστασία του περιβάλλοντος, μέθοδος της τέχνης, καταγισμός ιδεών*

1. Εισαγωγή

Όπως είναι γνωστό, εδώ και αρκετά χρόνια, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση αποτελεί τμήμα των προγραμμάτων τόσο της Τυπικής, όσο και της Άτυπης Εκπαίδευσης και η αξία της αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο. Για το λόγο αυτό προτείνεται η

SECTION B: applications, experiences, good practices, descriptions and outlines, educational activities, issues for dialog and discussion

υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος με θέμα: «Η προστασία του περιβάλλοντος», προκειμένου να καλυφθούν οι επιμορφωτικές ανάγκες των ενήλικων εκπαιδευομένων. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ένα πλήρως εμπεριστατωμένο σχέδιο μαθήματος για τη διδασκαλία της ενότητας «Προστασία του περιβάλλοντος» και ακολουθεί η εφαρμογή της μεθόδου της Τέχνης, για τη διδασκαλία μιας σχετικής υποενότητας.

2. Σχέδιο μαθήματος της Ενότητας: «Η προστασία του περιβάλλοντος»

Περιγραφή ομάδας στόχου

Το πρόγραμμα απευθύνεται σε ενήλικες γενικού πληθυσμού, ανεξαρτήτως ειδικότητας και προγενέστερων γνώσεων και χωρίς να υπάρχει κάποια άλλη προϋπόθεση συμμετοχής. Η συνολική διάρκεια του προγράμματος είναι 30 διδακτικές ώρες.

Σκοπός και στόχοι του προγράμματος

Σκοπός του προγράμματος είναι να συνειδητοποιήσουν οι εκπαιδευόμενοι τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό και να δραστηριοποιηθούν ώστε να συμβάλουν στη γενικότερη προσπάθεια αντιμετώπισής τους.

Οι στόχοι του προγράμματος διακρίνονται στις παρακάτω κατηγορίες:

- Γνωστικοί: κατανόηση εννοιών, σχέσεων / αλληλεπιδράσεων ανθρώπου - περιβάλλοντος, συνεπειών περιβαλλοντικών προβλημάτων, μέτρων προστασίας, κ.λπ.
- Επιστημονικοί: εξοικείωση με την επιστημονική μεθοδολογία - έρευνα, κριτική προσέγγιση θεμάτων, ανάπτυξη επιστημονικής νοοτροπίας, κ.λπ.
- Συμμετοχικοί: εργασία σε ομάδες, ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας, σεβασμός στις διαφορετικές απόψεις, στον τρόπο ζωής, στη δημιουργική δράση, κ.λπ.
- Κοινωνικοί: σύνδεση της σχολικής με την καθημερινή ζωή, καλλιέργεια υπευθυνότητας, λήψης αποφάσεων, ικανότητας παρέμβασης, κ.λπ.
- Αισθητικοί: δημιουργία στενής σχέσης με τη φύση μέσω όλων των αισθήσεων.
- Αυτομορφωτικοί: χρήση Η/Υ, βιβλιοθήκης, ΜΜΕ, διαδίκτυο, κ.λπ.
- Στάσεις ζωής: ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης, ανάπτυξη κώδικα αξιών και συμπεριφορών απέναντι στον εαυτό τους, την ομάδα, και το περιβάλλον.

Πιο συγκεκριμένα, με την ολοκλήρωση της εργασίας οι εκπαιδευόμενοι θα πρέπει να μπορούν:

- Να αντιλαμβάνονται τα κυριότερα περιβαλλοντικά προβλήματα του πλανήτη.
- Να διακρίνουν και να περιγράφουν τις συνέπειες της επέμβασης του ανθρώπου στο περιβάλλον, με αναφορά σε συγκεκριμένα προβλήματα (πυρκαγιές, ρύπανση, παράνομο κυνήγι - ψάρεμα, εξόντωση «βλαβερών» ζώων κ.ά.).
- Να προτείνουν τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων και αναβάθμισης του περιβάλλοντος.
- Να κατανοούν τις φυσικές μεταβολές που γίνονται στο περιβάλλον.
- Να έχουν προσωπική εμπειρία από την ανθρώπινη επέμβαση και τα αποτελέσματά της στην περιοχή τους.
- Να εφευρίσκουν τρόπους συνεργασίας, μελέτης, παρατήρησης και ικανότητα συσχετισμών.

Διαδικασία διερεύνησης εκπαιδευτικών αναγκών (μέθοδοι και τύπος δεδομένων)

Για την καταγραφή των εκπαιδευτικών αναγκών της ομάδας - στόχου, θα χρησιμοποιηθούν οι τεχνικές της συνέντευξης, του ερωτηματολογίου και της ανάλυσης περιεχομένου (Βεργίδης, 1999). Στο **ερωτηματολόγιο**, το οποίο θα συμπληρωθεί από ένα σχετικά μεγάλο αριθμό εκπαιδευόμενων, θα αναφέρονται ερωτήματα σχετικά με **ρητά χαρακτηριστικά**: το εκπαιδευτικό επίπεδο, την ευρύτερη επιμόρφωση, τις δεξιότητες χειρισμού Η/Υ, την εξοικείωσή τους με το διαδίκτυο, την επαγγελματική εμπειρία, τη σχέση με τη φύση και το περιβάλλον, τα χόμπι, την κοινωνική δραστηριότητα, κ.λπ.

Με την **τεχνική της συνέντευξης** θα επιχειρηθεί η καταγραφή εκείνων των δεδομένων τα οποία είναι δύσκολο να εξαχθούν μέσα από ένα ερωτηματολόγιο. Τέτοιου είδους στοιχεία (**μη ρητά**) είναι οι στάσεις, δεξιότητες και αντιλήψεις, ο χαρακτήρας, τα προσωπικά χαρακτηριστικά, το ενδιαφέρον για το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος, τα κίνητρα μάθησης, τυχόν μαθησιακές δυσκολίες, προσωπικές ιδιαιτερότητες, κ.λπ.

Τέλος, χρησιμοποιώντας την **τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου** (Καραλής, 1999), θα μελετηθούν τα τεκμήρια που αναφέρονται σε όλους τους παράγοντες που συσχετίζουν την καλλιέργεια της περιβαλλοντικής συνείδησης με την εκπαίδευση και τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου. Επιπλέον, θα εξαχθούν στοιχεία που θα τεκμηριώνουν **την αναγκαιότητα επιμόρφωσης στην περιβαλλοντική εκπαίδευση όλων των εκπαιδευτικών**, προκειμένου να αποφευχθούν όλες οι δυσάρεστες συνέπειες της περιβαλλοντικής καταστροφής.

Αναλυτικό περιεχόμενο του προγράμματος (ενότητες προγράμματος, θεωρητικό και πρακτικό μέρος, κ.λπ.)

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα αποτελείται από 3 ενότητες διάρκειας 10 ωρών έκαστη. Οι ενότητες τιτλοφορούνται ως εξής:

- Τα κυριότερα περιβαλλοντικά προβλήματα του πλανήτη.
- Η επίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην προστασία του περιβάλλοντος
- Τρόποι αντιμετώπισης των προβλημάτων και αναβάθμισης του περιβάλλοντος.

Η πρώτη και η τρίτη από τις προαναφερόμενες 3 ενότητες περιλαμβάνουν τόσο θεωρητικό, όσο και πρακτικό μέρος. Κατά τη διάρκεια του θεωρητικού μέρους οι εκπαιδευόμενοι παρακολουθούν σχετικά βίντεο και παρουσιάσεις, ενώ εργάζονται ομαδοσυνεργατικά (Matsagouras & Lazarowitz, 1999) και αναζητούν σχετικές πληροφορίες χρησιμοποιώντας το διαδίκτυο. Οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται παρουσιάζονται στην ολομέλεια όπου και σχολιάζονται. Ο ρόλος του επιμορφωτή τους είναι καθοδηγητικός, συντονιστικός και υποστηρικτικός.

Κατά τη διάρκεια του πρακτικού μέρους οι εκπαιδευόμενοι πραγματοποιούν έρευνα πεδίου, καθώς επισκέπτονται το κοντινό τους περιβάλλον (αυλή, κήπος, πάρκο, δρόμοι, κ.λπ.), παρατηρούν τα προβλήματα του περιβάλλοντος, έρχονται αντιμέτωποι με αυτά και προσπαθούν να δώσουν λύσεις.

Η δεύτερη ενότητα του προγράμματος θα υλοποιηθεί με τη μέθοδο της χρήσης έργων τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων (Κόκκος & συν., 2011). Για το σκοπό αυτό έχουν επιλεγεί πέντε έργα τέχνης εικαστικού και ποιητικού περιεχομένου, και έχουν συνδεθεί με τέσσερα κριτικά ερωτήματα, που διευκολύνουν την κριτική προσέγγιση του θέματος (Κόκκος & Μέγα, 2007). Αναλυτική περιγραφή της μεθόδου παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Μεθοδολογικό πλαίσιο διδασκαλίας

Μέσα από τη βιωματική τους εμπειρία και με τον κατάλληλο προβληματισμό οι εκπαιδευόμενοι παρακινούνται από τον εκπαιδευτή τους να σχολιάσουν κριτικά (μέθοδος καταϊγισμού ιδεών) το θέμα σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος (Βασάλα & Φλογαίτη, 2002). Δημιουργούνται ομάδες εργασίας αποτελούμενες από 2 – 4 μέλη, λαμβάνοντας υπόψη η σύσταση των ομάδων να είναι ανομοιογενής ως προς το φύλλο, την ηλικία, τα ενδιαφέροντα κ.λπ. (Jaques, 2001). Οργανώνεται και υλοποιείται έρευνα πεδίου σε κοντινή περιοχή που έχει πληγεί από τον ανθρώπινο παράγοντα. Επιπλέον, προγραμματίζονται συνεντεύξεις από ειδικούς, περιβαλλοντολόγους, οικολόγους, δασοπυροσβέστες κ.λπ. Οι εκπαιδευόμενοι με τη βοήθεια των Η/Υ συνθέτουν την εργασία τους και γράφουν τα συμπεράσματα χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα λογισμικά. Ο εκπαιδευτής παρεμβαίνει στις ομάδες για να βοηθήσει και να ενθαρρύνει αυτούς που έχουν ανάγκη και βοηθά στην αναζήτηση των πληροφοριών (Courau, 2000). Οι ομάδες ταξινομούν το υλικό, και παρουσιάζουν την εργασία τους στην ολομέλεια. Επιπλέον, προτείνεται προαιρετικά στους εκπαιδευτικούς να δημιουργήσουν μια αφίσα ή μια παρουσίαση σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος. Το ολοκληρωμένο υλικό μπορεί να εκτεθεί προκειμένου να είναι προσιτό από όλα τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας.

Απαραίτητο εκπαιδευτικό υλικό - λογισμικό

Η/Υ, πρόσβαση στο Διαδίκτυο, τηλεοπτικός περισκοπικός προβολέας, υδρόγειος σφαίρα, βίντεο, τηλεόραση, πρόγραμμα δημιουργίας παρουσιάσεων, πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου, πρόγραμμα περιήγησης στο Διαδίκτυο.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις για περαιτέρω μελέτη

- <http://www.webdirectory.com>: η μεγαλύτερη μηχανή αναζήτησης αποκλειστικά για περιβαλλοντικά θέματα
- <http://www.panda.org/>: πληροφορίες για οικολογικά θέματα
- <http://www.virtualhouse.org/>: μάθετε να προστατεύετε το περιβάλλον παίζοντας
- <http://www.greenpeace.org/international/en/>: η κεντρική σελίδα της Greenpeace

3. Η μέθοδος της χρήσης Τέχνης στην Εκπαίδευση Ενηλίκων

Όπως έχει προαναφερθεί, η δεύτερη ενότητα του προγράμματος, με τίτλο: «Η επίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην προστασία του περιβάλλοντος» θα υλοποιηθεί με τη μέθοδο της χρήσης έργων τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων, η οποία περιλαμβάνει έξι στάδια (Κόκκος, 2011):

Το **πρώτο στάδιο** (διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών) αποτελείται από τον προσδιορισμό της ανάγκης για κριτική εξέταση των στερεότυπων παραδοχών των συμμετεχόντων που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος. Μέσα από συζήτηση και καταϊγισμό ιδεών διερευνώνται οι αρχικές αντιλήψεις των εκπαιδευομένων.

Στο **δεύτερο στάδιο**, ο εκπαιδευτής εντοπίζει τυχόν περιστατικά κατά τα οποία οι εκπαιδευόμενοι δεν συμμετέχουν, ντρέπονται, διαστάζουν, ή δεν εκφράζονται σε ικανοποιητικό βαθμό, και παρακινεί τους συμμετέχοντες να εκφράζουν τις παραδοχές τους, διευκολύνοντας έτσι τη διεργασία της ομάδας.

Στο **τρίτο στάδιο**, ο εκπαιδευτής εξετάζει τις απαντήσεις και εντοπίζει τα υπο-θέματα που θα πρέπει να προσεγγιστούν ολιστικά και κριτικά προκειμένου να επανεξεταστούν οι απόψεις που διατυπώθηκαν.

Στο **τέταρτο στάδιο**, ο εκπαιδευτής επιλέγει διάφορα σημαντικά έργα τέχνης, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν ως ερέθισμα για την επεξεργασία των υπο-θεμάτων (τα μηνύματα των έργων τέχνης συνδέονται με τα υπο-θέματα). Ο εκπαιδευτής μπορεί να χρησιμοποιήσει έργα από τη ζωγραφική, τη γλυπτική, τη φωτογραφία, τη λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο, τον κινηματογράφο, το χορό, τη μουσική κλπ. Για το συγκεκριμένο θέμα επιλέχθηκαν τα παρακάτω έργα τέχνης (εκ των οποίων τα τέσσερα είναι εικαστικού και το ένα ποιητικού περιεχομένου):

Έργο τέχνης 1

Τίτλος: Νεκρή φύση με χοιρομέρι, λουλούδια, κρασί και ψωμί

Ζωγράφος: Jacob van Hulsdonck (1582- 1617)

Χαρακτηριστικά: Λάδι σε μουσαμά 72cm X 89cm

Έτος: Αρχές 18ου αιώνα

Πηγή: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=74772

Μουσείο / Γκαλερί: Εθνική Πινακοθήκη

Έργο τέχνης 2

Τίτλος: Θηράματα

Ζωγράφος: Άγνωστος

Χαρακτηριστικά: Λάδι σε μουσαμά 119cm X 172cm

Έτος: 19ος αιώνας

Πηγή: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=74474

Μουσείο / Γκαλερί: Εθνική Πινακοθήκη

Έργο τέχνης 3

Τίτλος: Η πόλις

Ζωγράφος: Γουναρίδης Δανιήλ (1934)

Χαρακτηριστικά: Ακρυλικό σε μουσαμά 132cm X 180cm

Έτος: 1974

Πηγή: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=61989

Μουσείο / Γκαλερί: Εθνική Πινακοθήκη

Έργο τέχνης 4

Τίτλος: Η Παναγία με το Βρέφος και τον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή σε τοπίο

Ζωγράφος: Van Balen Hendrik (1575- 1632)

Χαρακτηριστικά: Λάδι σε ξύλο 56cm X 83cm

Έτος: π. 1620

Πηγή: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=73300

Μουσείο / Γκαλερί: Εθνική Πινακοθήκη

Έργο τέχνης 5

Πίνοντας ήλιο κορινθιακό
Διαβάζοντας τα μάρμαρα
Δρασκελίζοντας αμπέλια θάλασσες
Σημαδεύοντας με το καμάκι
Ένα τάμα ψάρι που γλιστρά
Βρήκα τα φύλλα που ο ψαλμός του ήλιου αποστηθίζει
Τη ζωντανή στεριά που ο πόθος χαίρεται
Ν' ανοίγει.

Πίνω νερό κόβω καρπό
Χώνω το χέρι μου στις φυλλωσιές του ανέμου
Οι λεμονιές αρδεύουνε τη γύρη της καλοκαιριάς
Τα πράσινα πουλιά σκίζουν τα όνειρά μου
Φεύγω με μια ματιά
Ματιά πλατιά όπου ο κόσμος ξαναγίνεται
Όμορφος από την αρχή στα μέτρα της καρδιάς.

Τίτλος πρωτοτύπου: Πίνοντας ήλιο κορινθιακό

Ποιητής: Οδυσσέας Ελύτης

Έκδοση: Οδυσσέας Ελύτης, «Ήλιος ο Πρώτος», 2^η συλλογή, 4^η ενότητα, Β' έκδοση, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα (1943) 1974, σσ. 26-27.

Τα εικαστικά έργα, αντλήθηκαν από τις μόνιμες συλλογές ζωγραφικής που εκτίθενται σε ψηφιακή μορφή στον ιστότοπο της Εθνικής Πινακοθήκης (<http://www.nationalgallery.gr/site/content.php>). Διακρίνονται για τις πλούσιες συνθέσεις και την απόδοση της υφής και των λεπτομερειών των εικονιζόμενων αντικειμένων. Απεικονίζουν στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος σε διάφορες εκφάνσεις, και δίνουν αφορμή για κριτική θεώρηση της επίδρασης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην προστασία του περιβάλλοντος.

Το ποίημα «Πίνοντας ήλιο κορινθιακό», του Οδυσσέα Ελύτη, ανήκει στην ποιητική συλλογή «Ήλιος ο πρώτος» και κυκλοφόρησε το 1943. Περιλαμβάνεται στο ψηφιακό βιβλίο του μαθήματος Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου

(<http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSGL105/229/1683,53>

65/) και επιλέχθηκε από το σύνολο των ποιημάτων επειδή υμνεί τη χαρά της ζωής, τη φύση και το ελληνικό φως, προβάλλει τη στενή σχέση του ποιητή με τη φύση, η οποία τον αναζωογονεί και τον γεμίζει δημιουργική διάθεση.

Στο **πέμπτο στάδιο** ο εκπαιδευτής διευκολύνει μια διεργασία, η οποία στοχεύει στο να προσεγγιστούν – μέσα από επεξεργασία κριτικών ερωτήσεων – τα διάφορα (υπο)θέματα από διαφορετικές οπτικές γωνίες, προκειμένου να αποκαλυφθούν στους συμμετέχοντες όσο το δυνατόν περισσότερες διαστάσεις και να τους προσφερθεί η ευκαιρία να επανεξετάσουν τις αρχικές τους παραδοχές. Ένα από τα βασικά μαθησιακά εργαλεία σε αυτή τη διεργασία είναι η αισθητική εμπειρία. Ο εκπαιδευτής παρουσιάζει διαδοχικά τα 5 έργα τέχνης. Κάθε έργο τέχνης αναλύεται και συνδέεται κριτικά με τα σχετικά (υπο)θέματα. Οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις εμπειρίες, τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους.

Προκειμένου να αναπτυχθεί προβληματισμός, να αναλυθούν αυτά διεξοδικά και να διευκολυνθεί η κριτική προσέγγιση του θέματος (Κόκκος & Μέγα, 2007), έχουν δημιουργηθεί οι παρακάτω **κριτικές ερωτήσεις** που διευκολύνουν την σφαιρική προσέγγιση του θέματος:

- Πώς επιδρά ο σύγχρονος τρόπος ζωής στην προστασία του περιβάλλοντος;
- Ποιες είναι οι επιπτώσεις της αλόγιστης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων του πλανήτη;
- Ποια είναι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση;
- Σε τι φυσικό περιβάλλον θα θέλαμε να ζούμε εμείς και τα παιδιά μας;

Στη συνέχεια, κάθε κριτική ερώτηση συσχετίζεται με τα 5 έργα τέχνης. Η προσεκτική μελέτη των παραπάνω ερωτήσεων σε συνδυασμό με τη μελέτη των πέντε έργων τέχνης που προαναφέρθηκαν, επιτρέπει (μέσω καταγισμού ιδεών) την καταγραφή (από τους εκπαιδευόμενους) του πίνακα συσχετίσεων έργων – κριτικών ερωτήσεων, όπως φαίνεται παρακάτω:

Πίνακας 1. Συσχετίσεις έργων τέχνης – κριτικών ερωτήσεων

Έργα Τέχνης				
	α	β	γ	δ
<i>Νεκρή φύση με χοιρομέρι, λουλούδια, κρασί και ψωμί</i> , Jacob van Hulsdonck	√		√	
<i>Η Παναγία με το Βρέφος και τον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή σε τοπίο</i> , Van Balen Hendrik		√	√	
<i>Θηράματα</i> , Άγνωστος	√	√		√
<i>Η πόλις</i> , Δανιήλ Γουναρίδης			√	√
<i>Πίνοντας ήλιο Κορινθιακό</i> , Οδυσσέας Ελύτης			√	√

Στο **έκτο** και τελευταίο στάδιο γίνεται σύνθεση των απόψεων που ακούστηκαν στην ολομέλεια και αντλούνται χρήσιμα συμπεράσματα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βεργίδης, Δ., (1999). Σχεδιασμός και δόμηση προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων. Στο: Βεργίδης, Δ., & Καραλής, Θ. (Επιμ.), *Εκπαίδευση Ενηλίκων, Σχεδιασμός Οργάνωση και Αξιολόγηση Προγραμμάτων*. (Τόμος Γ). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Βασάλα, Π., Φλογαίτη, Ε. (2002). *Ο καταγισμός ιδεών ως διδακτική τεχνική για την προσέγγιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων*. Πρακτικά 1ου Περιβαλλοντικού Συνεδρίου Μακεδονίας, (σ. 444-450). Θεσσαλονίκη.

- Courau, S. (2000). *Τα βασικά εργαλεία του Εκπαιδευτή Ενηλίκων*. (Επιμ. Α. Κόκκος). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Jaques, D. (2004). *Μάθηση σε ομάδες: Εγχειρίδιο για όσους συντονίζουν ομάδες ενηλίκων εκπαιδευομένων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καραλής, Θ., (1999). *Σχεδιασμός, Διοίκηση, Αξιολόγηση Προγραμμάτων Εκπαίδευσης Ενηλίκων*. (Τόμος Β). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκος, Α., & Μέγα, Γ. (2007). *Κριτικός Στοχασμός και Τέχνη στην Εκπαίδευση*. (σ. 16-21). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκος, Α., (2011). *Εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Matsagouras, E., & Hertz-Lazarowitz, R. (1999). *The cooperative classroom as a context for development*. Invited symposium at the IX European conference on Developmental Psychology, Spetses.